

COEN HILBRINK

KNOKPLOEGEN

Religie en gewapend verzet, 1943-1944

Uitgeverij Boom

© 2015 Coen Hilbrink

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van de illustraties te achterhalen. Mocht u desondanks menen dat uw rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunt u contact opnemen met Uitgeverij Boom.

Afbeelding omslag: De foto is gemaakt op 11 juni 1944 door 'Bob' Scheepstra, leider van de LKP. We zien Johannes ter Horst op de fiets stappen en vluchten. Naast hem lopen twee van de vierenvijftig gevangenen die zojuist door hem en zijn makers van de knokploegen zijn bevrijd uit het Huis van Bewaring in Arnhem.

Ontwerp omslag: Studio Jan de Boer

Ontwerp binnenwerk: Zeno Carpentier Alting

ISBN 9789089534705

NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

*[...] Er zal altijd rondom ons religie zijn, omdat er poëzie is.
Of het ontbreken daarvan. Beide zijn gegeven, en verschijnen
onregelmatig, zoals sommige vogels doen – gekuifde duif, rosella –
die vliegen met de vleugels dicht, dan klapperend,
en weer tegen zich aan.*

Les Murray

INHOUD

Voorwoord	9
1. Thuisfront	13
2. Knokploegen	55
3. Gereformeerd	69
4. Handelen	95
5. Wegen naar Lidwina	123
<i>Joop Abbink Gerrit Verbeek Erich Kronberger</i>	
6. Geloof	155
7. Ondergang	185
Epiloog	221
Bijlage	233
Noten	259
Een woord van dank	267
Literatuur en bronnen	269
Namenregister	275

VOORWOORD

Het is moeilijk je bij moordenaars, autodieven en gewapende roofovervallers rechtschapen jongemannen voor te stellen. Welopgevoed in een keurig kerks milieu en van kind af aan systematisch religieus opgevoed. Opgevoed met ‘gij zult niet doden’ en ‘gij zult niet stelen’. Gehoorzaamheid verschuldigd aan een overheid die God boven hen heeft gesteld, een God voor wie ze ooit, oog in oog met Hem, verantwoording zullen moeten afleggen over wat ze met hun leven hebben gedaan. Hoe konden zij, mannen van de Landelijke Knokploegen (LKP), ernstige ‘misdaden’ zoals het doden van mensen plegen? En hoe hebben ze die gerechtvaardigd? Waar en hoe zien we in de wereld van de LKP de mobiliserende werking van religie aan het werk? Het zijn hoofdvragen in dit boek, waarin getracht wordt de verdwenen wereld van de LKP in Nederland 1943-1944 beter te leren kennen en begrijpen, door haar zo getrouw mogelijk te reconstrueren uit de verhalen van en over de KP’ers en de bronnen zoals ze aan ons verschijnen.

Voor een beter begrip van de LKP en de mensen die hierin actief waren, is het belangrijk ons te realiseren dat met het begrip ‘knokploegen’ makkelijk voorbij kan worden gegaan aan de vrouwen en kinderen wier levens (in)direct en soms ongewild ook door het verzetswerk werden geraakt. Dat de Landelijke Knokploegen geen zuivere mannenzaak is geweest, zien we in hoofdstuk 1, waarin de uiteenlopende rollen die vrouwen in de knokploegen speelden aan de hand van vier verhalen worden getoond. In het tweede hoofdstuk wordt ‘de KP’er’ als uniek historisch fenomeen belicht. Hoofdstuk 3 gaat in op de protestantse wereld waarin de knokploegen ontstonden en hun werk deden. Hierin verschijnt onder anderen Joop Ab-

bink ten tonele, een jongetje uit de Achterhoek dat vliegenier wilde worden, maar – eenmaal volwassen – als technisch tekenaar bij de vliegtuigfabriek van Fokker in Amsterdam belandde en een belangrijke rol vervulde in het verzet. We zien zijn gereformeerde opvoeding een hoofdrol spelen bij de ontwikkeling van zijn relatie met zijn vriendin Beppie van Barrelo, hun kerkelijke leidlieden opgewekt worden tot handelen volgens gereformeerde principes in deze tijd van bezetting, en hoe zich in een gereformeerde kerkgemeenschap op de Utrechtse Heuvelrug de knokploegen ‘Henk Visser’ en ‘Jan de Groot’ konden formeren.

Met de beschrijving van drie bevrijdingsoperaties door KP’ers laat ik in hoofdstuk 4 zien hoe in ‘klassieke’ knokploegen van de LKP, zonder bevelsstructuur, toch een gezagsorde kon heersen, mogelijk gemaakt door een combinatie van burgermoed, kameraadschap en geloof, resulterend in de welhaast militaire operaties waarmee de knokploegen dominee Frits Slomp, de grondlegger van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO), uit de Koepelgevangenis van Arnhem haalden en een maand later meer dan vijftig gevangenen uit het Arnhemse Huis van Bewaring en de gevangenis van Zutphen.

Op de gedenksteen bij Huize Lidwina in Zenderen staat onder de namen van de ter plekke doodgeschoten KP’ers gebeiteld: ‘Gedood door de bezetter’. ‘Gedood door Munnij en Büro’ zou preciezer zijn geweest. De mannen van de Sicherheitsdienst (SD) en Sicherheitspolizei (Sipo) waren individuen met een eigen levensgeschiedenis, zoals ook de leden van de knokploegen dat waren. In hoofdstuk 5, *Wegen naar Lidwina*, worden daarom de uiteenlopende levenspaden van drie mannen beschreven die elkaar op 23 september 1944 bij het LKP-hoofdkwartier Huize Lidwina hebben gekruist. Een van hen is Erich Kronberger. Hij voerde het hoogste bevel over het SD-Kommando dat voor de ondergang van Huize Lidwina verantwoordelijk was. Zijn verhaal is hier, ter vergelijking, geplaatst naast dat van Gerrit Verbeek uit Geldermalsen, een boerenzoon uit een straatarm gezin, die eerst smid werd, toen marechaussee, daarna ambtenaar en ten slotte rechterhand van mijn oom Cor, leider van de KP-Zenderen. Ook is het geplaatst naast dat van Joop Abbink, de zeer gelovige ‘goede moordenaar’, die in de zomer van 1944 deel

uitmaakte van de toen uit zeven leden bestaande ‘Top der LKP’.

Het voorlaatste hoofdstuk draagt de titel Het geloof. Om inzicht te kunnen krijgen in de rol die religie speelde bij het gewapend verzet, moet duidelijk zijn wat het geloof voor de mensen van die tijd in concreto betekende. Niet alleen de protestantse wereld van de knokploegen, maar vooral ook de grote spirituele wereld eromheen krijgen hier aandacht.

Het einde van de Landelijke Knokploegen werd geforceerd ingeluid door koningin Wilhelmina en haar schoonzoon, prins Bernhard. Eind augustus kwam de vorstin op het idee ‘het verzet’ in Nederland te doen samenvoegen. Na veel ‘gedoe’ en op de valreep kreeg ze Bernhards benoeming tot opperbevelhebber van de net opgerichte Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten voor elkaar.

Onderlinge, historisch gegroeide tegenstellingen tussen de betrokken verzetsorganisaties hebben zich door dit besluit op dramatische wijze kunnen manifesteren. Dit wordt duidelijk in het laatste hoofdstuk, over de ondergang van het LKP-hoofdkwartier Huize Lidwina op 23 september 1944. In de epiloog sluit ik het boek af met beschouwingen over de eerder gestelde vragen, en enkele persoonlijke opmerkingen.

Zutphen, februari 2015

THUISFRONT

Langzaam verheft zich bij het dorpje Gildehaus een heuvelrug van okerkleurige zandsteen, weelderig bebost en naar het oosten uitlopend in het Teutoburgerwoud. Eeuwen geleden zwierf hier de schilder Jacob van Ruysdael rond. Zijn landschappen met het kasteel van Bentheim zijn hiervan nog altijd welsprekende getuigen. In de sfeervolle Niedersächsischer Hof kijken mijn moeder en ik uit over landerijen, naar zachtblauw vervagend in de verte, drinken koffie en een wijntje en praten over vroeger. Sinds jaar en dag doen we dit vrijwel iedere week. Bijna honderd is ze nu en haar verhalen ken ik uit mijn hoofd.

Onderweg bij het dorpje De Lutte komen we langs het café van Teun van de Reuver. ‘Iedere keer als we hier rijden, zie ik hem nog liggen,’ zegt mijn moeder dan. Ze heeft het over die dode Duitser. Met zijn gezicht lag hij tegen een voorwiel van zijn auto, waardoor ze zijn gelaatstrekken niet heeft kunnen zien. Het moet een hoge militair geweest zijn, vrij jong nog, een jaar of dertig misschien. Zijn chique gele cabriolet stond schuin tegenover het café, met zijn neus in de richting van de Duitse grens, een paar kilometer verderop. Zelfmoord? Mijn moeder vertelt het glashelder, alsof het gisteren is gebeurd, maar het was op tweede paasdag 2 april 1945.

In vervoering beschrijft ze hoe ze daar opeens al die tanks aan zag komen rijden uit Oldenzaal. Met takken erop en meisjes. En hoe zij daar stond met haar kinderwagen. Met mijn zusje van bijna twee en mij, nog geen zeven maanden. En Sinie Elbers, ons kindermisje, die het hele eind met haar mee was gelopen. Na van de lugubere aanblik van de dode Duitser te zijn gekomen, zijn ze verder gegaan. Zeker een uur lopen was het nog naar oom Jo Stuldreher. Daar moesten ze vóór acht uur binnen zijn. Was de avondklok nu nog wel van kracht?

Ze wisten het niet. Meteen nadat de boerin waar ze melk haalde haar had verteld dat Oldenzaal was bevrijd, was mijn moeder met ons uit het Lutterzand vertrokken.

Zeventig jaar later staat ons huisje er nog steeds diep verscho-
len op een zandheuveltje in uitgestrekte dennenbossen, hier en daar
onderbroken door dromerige vennen en heidevelden, met oeroude
jeneverbesstruiken bezaaid. Door deze smalle strook land tussen de
vrijuit kronkelende Dinkel en de Duitse grens liepen vroeger alleen
maar zandpaden die erg op elkaar leken. Het pad naar ons huisje is
ook nu nog niet gemakkelijk te vinden.

Meubelmaker Gerard Ankoné uit Oldenzaal heeft deze schuilplaats
– de laatste van onze drie onderduikadressen – speciaal voor ons
gebouwd. Ook mijn ledikantje met het uitgezaagde hartje in de
achterwand heeft hij gemaakt. Aan het eind van het pad stond zijn
eigen zomerhuisje. Daar hielden hij en zijn vrouw zich schuil voor
de razzia's in Oldenzaal, waar ze woonden en hun bedrijf hadden.
Na de bevrijding van economische collaboratie beschuldigd, zijn ze
naar Australië geëmigreerd, want klanten kregen ze niet meer.

De beide helften van de voordeur van ons huisje kunnen afzon-
derlijk open. Steunend op haar ellebogen heeft mijn moeder hier de
laatste weken voor de bevrijding vaak in de deuropening gestaan.
Mijmerend, starend in de wirwar van kruinen van de grove dennen
om haar heen. Hoe kort was het nog maar geleden dat ze iedere
zaterdagavond met haar schoonmoeder van Huize Lidwina naar de
paterskerk in Zenderen wandelde. Een halfuur heen, een halfuur
terug. Aardedonker was het er in de wintermaanden. Dan praatten
ze als vriendinnen over dingen waar vrouwen zoal over praten, en
over het katholieke geloof, dat voor haar schoonmoeder alles be-
tekende. Hoe had ze ooit kunnen denken dat het rusthuis hoofd-
kwartier zou worden van de 'ondergrondse'? Huize Lidwina, het
ouderlijk huis van haar man, waar ze in haar verkeringstijd kind aan
huis was geweest. Haar bruiloft was er in familiekring gevierd, in de
zomer van 1942. Op 11 november 1943 was haar schoonmoeder in de
serre van de villa gestorven.

Ria Weber 1937

Negenentwintig was ze nu, en al weduwe. Waar moest ze met haar twee kleine kinderen naartoe als de oorlog voorbij zou zijn? En wat was er precies gebeurd bij Huize Lidwina, op die onzalige herfst dag van 23 september 1944? De Duitsers hadden de villa opgeblazen en haar man en haar schoonvader doodgeschoten, had men haar verteld. Maar de jongens van het verzet die ze de voorbije maanden op haar onderduikadressen had gesproken, wisten er ook het fijne niet van. Wel wist ze dat de distributiebinnen¹ die haar man vaak uit Zenderen meebracht, van het verzet waren, maar niet hoe diep hij er zelf in zat. Hij verstopte ze in een kast in de kamer waar onderin een luik zat. Vanaf het voorjaar van 1944 was er elke week 'iemand uit het Westen' aan de deur gekomen om ze op te halen.

Ik zie die man nog zó komen. Hij had een hoed op. Die haalde die dozen met bonnen op, dozen vol! Je vader had ze uit Zenderen meegebracht, op de fiets. Ik vroeg daar niet naar. Dat deed je niet. Ik dacht: niemand weet dat wij die bonnen in huis hebben. Toen jij geboren was, kwam dokter Van Vught mij opzoeken. Hij zei: 'Jouw man heeft nu twee kleine kinderen. Ik vind wel dat hij dat nou niet

meer moet doen.’ Je vader moet onze dokter wel eens verteld hebben wat hij deed. En ik? Ik keek met zúlke ogen. Ik dacht: ‘God, hij komt elke avond om acht uur thuis met de melk. Hij was nog nooit weggebleven.’²

Donderdag 21 september, twee dagen voor zijn dood, had hij haar opgebeld, bij de stalhouderij, want zelf hadden ze geen telefoon. Er waren die dagen grootscheepse razzia’s in Almelo. ‘Ik blijf op Lidwina,’ had hij gezegd, ‘zaterdag kom ik thuis en dan breng ik vader mee.’

‘Fijn, gezellig, dan kan hij mooi zien hoe onze Ineke al loopt,’ had zij geantwoord. Het waren hun laatste woorden geweest.

Die zaterdagmiddag was ze met mij naar de kerk gegaan, voor de reinigende opdracht aan de Heilige Maria. Dat moest je na de beveling. De koster had haar gezegd over een uur terug te komen, omdat meneer de deken, H.A.P.C. van der Waerden, nog geen tijd voor haar had. Waar moest ze zolang naartoe? Dicht bij de kerk woonde de schoonmoeder van Cor, haar zwager. Terwijl die koffie voor haar zette en zij over ditjes en datjes praatte, had de schoonmoeder haar al een paar keer vreemd aangekeken voordat ze vroeg: ‘Nu moet je me toch eens eerlijk vertellen, weet je het dan niet, weet je het echt niet?’

‘Wat zou ik dan moeten weten?’

‘Weet je dan niet dat ze om tien uur je man hebben doodgeschoten?’

Zijn verkoelde resten kreeg mijn moeder te zien na de bevrijding, in een kistje. Ze hadden een halfjaar onder het puin van de villa gelegen.

Kort na de bevrijding bekijkt Adriaan Ruiter samen met een neef de ruïne van Huize Lidwina. Er zijn er een paar mensen aan het puinruimen en ze zien er de overblijfselen van drie gefusilleerde mannen liggen. De schedels en wat botten. Adriaan weet dat zijn broer Dirk een kunststand had, maar slaagt er desondanks niet in hem te identificeren. Geen enkel herkenbaar spoor valt er voor hem in de restanten van de lijken te ontdekken. Later hoort hij dat de puinruimers er drie hoopjes van hebben gemaakt, zonder te weten wie wie was. Een ervan is in Almelo begraven, de andere twee op het kerkhof in

Zenderen.³ Met militaire eer, maar geen van drieën was militair. Het waren mensen van de Landelijke Knokploegen (LKP).

Het woord 'knokploeg' heeft geen gunstige klank. Men denkt al gauw aan een troep rabauwen, potige kerels, die molesterend en bedreigend datgene proberen te bereiken waarop zij, of hun opdrachtgevers, recht menen te hebben. Maar de LKP, volgens buitenstaanders een 'domineesclub', werd opgericht en geleid door streng gelovige gereformeerden: de notarisklerk Izaak van der Horst en een banketbakker, Hilbert van Dijk, beiden uit Kampen, de beveiligingsfunctionaris Liepke Scheepstra uit Arnhem en de tuinder Leendert Valstar uit Naaldwijk. En het is waar dat de namen 'Lidwina' en 'Zenderen' voor mij altijd verbonden zijn geweest met dood en geweld, maar 'rabauwen'? Mijn grootvader was een rustige, vriendelijke boekhouder en mijn vader een om zijn pedagogische kwaliteiten gewaardeerde onderwijzer. Gelovige mensen ook, vooral mijn vader. Van huis uit vrijzinnig protestant, werden ze beiden katholiek: mijn vader op zijn zeventiende, mijn opa een jaar voor zijn gewelddadige dood.

Graag had ik aan Dirk van Harten vragen willen stellen. En aan zijn zwager Henk Heerdink, die in Huize Lidwina door rondvliegende kogels uit een stengun werd gedood. En aan diens broer Marinus, die stierf in het Doorgangskamp Amersfoort. En aan Johannes ter Horst, Geert Schoonman, Freerk Postmus, Andries Kalter, Chiel Ploeger en al die andere gesneuvelde KP'ers. Vragen over wat hen destijd heeft bezielde. Maar Dirk emigreerde kort na de oorlog en heeft mij noch anderen ooit iets over zijn oorlogsverleden willen zeggen.

Van hem en zijn makkers had ik, zelf niet gelovig, willen horen hoe bepalend hun geloof is geweest bij hun handelen tijdens de bezetting, bij hun optreden in de knokploeg. Met hen willen praten over religie, gegoten in de vorm van hun verzuilde samenleving én van hun eigen godsdienstbeleving. In hun verhalen had ik de mobiliserende werking van religie aan het werk willen zien bij hun gewapend verzet. Om zo misschien beter zicht te kunnen krijgen op dat fenomeen in de probleemgebieden van mijn tijd. In dit boek probeer ik dat te doen aan de hand van de verhalen die wel bekend zijn, en door het schetsen van een beeld van die tijd.

Gelukkig heb ik wel goede gesprekken gehad met Henk Michel. Zijn schuilnaam 'Koos' heeft hij de rest van zijn leven behouden (hij blijft in dit boek zo genoemd). Een jaar of dertig geleden heeft hij me bij Huize Lidwina de plek gewezen waar hij, vanuit zijn ooghoeken, heeft gezien hoe mijn vader dodelijk werd getroffen, terwijl hijzelf zigzaggend en ongedeerd de spoorlijn bereikte, die hem uit het schootsveld van de Sicherheitsdienst bracht. Hij heeft me verteld hoe ingrijpend het laten ontsporen van een trein in mei 1943 zijn leven veranderde. Hoe het hem plaatste buiten de samenleving, waarin hij zich nooit meer veilig zou kunnen voelen zolang de bezetting duurde. Hoe hij als KP'er voortdurend op zijn hoede moest zijn. Veiligheid en geborgenheid leek alleen de knokploeg hem nog te kunnen bieden.

Gewetensconflicten, volstrekt nieuw voor hem, kwamen nu op zijn pad. Maar handelend als KP'er kon hij onmogelijk van tevoren weten wat hij deed. Automatisch laadde hij daarbij de 'schuld' op zich van gevolgen die hij had bedoeld noch voorzien, hoe noodlottig en onverwacht die ook mochten zijn.

Zoals op die zaterdagmiddag, 8 januari 1944, toen hij in een auto bij een gesloten spoorwegovergang vlak voor Barneveld zat te wachten. Bij het stoplicht zag hij een man van de Grüne Polizei. Aan de overzijde van het spoor was de eigenlijke controlepost. Dirk van Harten reed, hijzelf zat met zijn makkers Wicher Dam en Ab 'Cor' Gobets achterin. Ze waren onderweg van de buurtschap Laag Zuthem (tussen Raalte en Zwolle) naar Doorn. Twee dagen geleden was de auto nog eigendom van de NSB-burgemeester van Den Ham geweest, tot vier makkers van Koos hem 'in beslag kwamen nemen' om de volgende dag dienst te kunnen doen bij hun overval op een bevolkingsregister.

De politieman liep naar hen toe, vroeg om persoonsbewijzen en autopapieren. Ze waren vals, maar werden in orde bevonden. Alleen de speciale vergunning om op zaterdagmiddag na vier uur nog te mogen rijden, ontbrak. De Duitser beval Dirk door te rijden naar zijn commandant over het spoor en stapte zelf op de treeplank. Koos had intussen gezien dat ze voor de spoorwegovergang links een landweggetje in konden. 'Linksaf zo meteen, ik ga schieten,' fluisterde hij Dirk toe. Hij had zijn Walther 7.65 in de hand, richtte het pistool

op de slaap van de Duitser en haalde van zeer dichtbij de trekker over toen de auto begon te rijden. Het wapen ketste, de politieman hoorde de klik en keek naar binnen, maar net te laat om het achter Koos' jas verdwenen wapen nog te kunnen zien. Over het spoor gaf Dirk vol gas op het moment dat de Duitser 'Halten' riep en van de treeplank sprong. In razende vaart scheurde de auto door het drukke centrum van Barneveld, vloog een eind buiten de bebouwde kom op een kronkelige weg uit de bocht en kwam in een droge sloot tot stilstand. De mannen sprongen eruit en maakten zich uit de voeten. Toen ze merkten dat ze niet waren achtervolgd, gingen ze terug. Vlakbij woonde een boer, die hun voertuig met zijn paard uit de sloot trok. Ze mochten bij hem overnachten in het stro. De auto kon nog rijklaar worden gemaakt en de volgende morgen kwamen ze veilig aan in Doorn.

Hoe anders was het gelopen dan Koos dacht, toen hij de trekker overhaalde: schieten en dan meteen langs het landweggetje ervandoor. Hij heeft het er lang moeilijk mee gehad. Wat als hij de 'Grüne' had gedood?

Mogelijke represailles? Ik moest er niet aan denken! Vandaar mijn verwarring en de vraag aan mijzelf: 'Ben je wel op de goede weg?' Ik heb het ketsen van het pistool ervaren als de hand van God die de schietpartij heeft voorkomen. [...] Als mijn voornemen ten uitvoer was gebracht, zou het normaal gesproken bij Barneveld mis zijn gegaan. Maar dat heeft Hij verhinderd, zo heb ik het altijd gevoeld.⁴

'Gevoeld', zei Koos, want rationeel valt zijn rechtvaardiging niet te verdedigen. Koos geloofde in een *rechtvaardige* God, die de dingen beter voorziet en regelt dan hijzelf kon. Een God die voorkwam dat de bevolking van Barneveld slachtoffer van zijn reflexmatige gedrag kon worden. Een God die hem hielp dominee Slomp uit de Arnhemse Koepelgevangenis te bevrijden, hem bijstond tijdens de overvallen en tot wie hij kon bidden. Vooral het urenlange wachten voor een overval begon, viel hem zwaar.

Bij de overval zelf ben je in actie, dan moet je je aandacht houden bij wat je doen moet en daarbij goed je verstand gebruiken. Tijdens dat

wachten ben je veel met jezelf bezig. Dat is dan dikwijls bidden met de pet op om hulp en bijstand. En ik weet dat ik niet de enige [...] was die zo zijn tijd doorbracht.⁵

Ik had Koos, toen hij me dit vertelde, kunnen vragen waarom zijn God niet heeft verhinderd dat na een aanslag op een Duitse militaire auto vrijwel de gehele mannelijke bevolking van het nabijgelegen dorp Putten in oktober 1944 naar Duitse concentratiekampen werd gedeporteerd en uiteindelijk vermoord als vergelding voor de aanslag, soortgelijk aan zijn eigen bijna-schietincident bij Barneveld. En hoe zijn burgerplicht de zwaarmacht van een falende overheid uit te oefenen zich verhiel tot het Bijbelse gebod ‘gij zult niet doden’. En hoe en wanneer dat kan overgaan in: gij zult doden als het moet.

Ik heb dat niet gedaan. Zulke vragen getuigen van onbegrip voor wat geloven met mensen kan doen. Met de toevoeging ‘zo heb ik het altijd gevoeld’ maakte Koos duidelijk dat wat een ongelovige als ik empirisch aannemelijk vindt, in dit geval voor hem niet opging. Zijn geloof stelde hem in staat een ‘sfeer’ binnen te gaan waarin het onmogelijke ‘echt’ kan bestaan. God was voor hem blijkbaar een Almachtige die pistolen kan laten ketsen wanneer Hij dit nodig vindt. Punt uit. Op die manier kon Koos in elk geval vermijden dat rationeel denken over wat er allemaal had kunnen gebeuren als... met hem op de loop kon gaan. Toen ik zijn verhaal aan een ‘klassiek gereformeerd’ echtpaar voorlegde en hun toch maar eens vroeg waarom God de man die mijn wegvlochtende vader doodde niet heeft willen laten struikelen voordat hij schoot, was hun antwoord: ‘Dat kunnen we niet begrijpen.’

Het antwoord past in het beeld dat zich bij mij in mijn vele gesprekken met oud-kr’ers gaandeweg over hen heeft gevormd. Gelovige mensen, bij wie de kracht van hun godsdienstige opvoeding duidelijk aan de dag treedt, in hun kordate manier van spreken over hun geloof, hun vastberadenheid in de oorlog, hun leven. Mannen én hun vrouwen, want luisterend naar verhalen van vrouwen van kr’ers over hun lotgevallen tijdens en na de bezetting ben ik goed gaan beseffen dat het wereldje van de Landelijke Knokploegen ook hún leven en geloof heeft omvat, en wel op heel verschillende manieren. Dat moge duidelijk worden uit verhalen van Lena, Beppie,